
UDK: 323 (497.5 Osijek) "1926/1928"
Izvorni znanstveni članak
Primljen 14. V. 2016.

ANAMARIJA LUKIĆ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Područni centar Osijek

anamarija.lukic@pilar.hr

AKO NEĆE MILOM, HOĆE KOMESARIJATOM: MEHANIZAM DRŽAVNE CENTRALIZACIJE NA PRIMJERU GRADA OSIJEKA (1926. – 1928.)

Sažetak

Politika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca prema krajevima koji su prethodno bili u sastavu Austro-Ugarske Monarhije bila je politika pokoravanja i iskorištavanja. Proces centralizacije nastojao je svu moć odlučivanja i raspolaganja novcem poreznih obveznika skoncentrirati u Beograd. Tu je politiku provodila vodeća politička snaga, Narodna radikalna stranka. Osijek je bio jedan od gradova čiji je razvoj stradao zbog takve politike. Kako radikali nisu imali dovoljno političke moći u Osijeku, silom su namentnuli svoju vlast kroz instituciju komesarijata. Ta je privremena institucija pod pritiskom središnje vlasti postala dugotrajna te se održala godinu i pol (od listopada 1926. do travnja 1928.). Za vrijeme komesarijata u Osijeku gradska je blagajna bila na raspolaganju radikalima. Oni su u potpunosti zanemarili razvojni plan grada Osijeka te osmislili izvlačenje općinskoga novca ulaganjem u investicije koje gradu nisu donosile ništa osim troškova.

Ključne riječi: Osijek, Kraljevina SHS, gradska vlast, komesar, Narodna radikalna stranka

Uvod

Ako pristanemo na objašnjenje da je Prvi svjetski rat bio „rat za kolonije“, možemo reći da je nakon rata Kraljevina Srbija dobila upravo to – svoje vlastite „kolonije“. Pridružene zemlje, prečanski krajevi, koji su austrougarsku državnu zajednicu zamijenili Kraljevinom Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd je tretirao kao kolonije, mada se radilo o teritoriju i stanovništvu iste, zajedničke države, čak i o jednome te istome konstitutivnom narodu: slavenskome narodu s tri plemena – slovenskim, hrvatskim i srpskim. Pripadnici srpskoga plemena s krive strane Drine, Srbi Prečani, također su bili pogođeni politikom koju je vodila središnja vlast Kraljevine SHS, srbijanska vlast, prema prečanskim krajevima.¹ To ih, međutim, nije sprječavalo da budu (u većini) biračko tijelo Narodne radikalne stranke, glavne poluge mehanizma koji je prečanske krajeve podređivao svojim novim gospodarima iz Beograda. Ostatci hrvatske državnosti, koja je osiguravala određeni stupanj samostalnosti i neovisnosti od Beograda, bili su ugašeni upravnom podjelom države na oblasti (1922. – 1924.). Oblastima su upravljali oblasni župani, koje je postavljao ministar unutarnjih poslova vlade u Beogradu: on je u pravilu bio Srbin, radikal (ili, na kraće vrijeme, eventualno demokrat) i osoba od najvećega povjerenja kraljevske kuće Karađorđević.²

1 „...ta valjda ni njima (tj. Srbima prečanima, op. a.) nije svejedno, da oni plaćaju šest puta veći porez od Srbijanaca i to baš zaslugom Srbijanaca! [...] Koje prednosti imaju Srbi od toga što Srbijanci njima i nama vladaju? Jedino tu zadovoljštinu da Srbijanci vladaju Hrvatima i što je naš Srbin mogao srbovati do mile volje jer to Srbijance nije ništa stajalo. Nasrbovao se naš Srbin do mile volje, ali materijalno je baš tako nazadovao kao i Hrvat, pa su spali gotovo na prosjački štap i oni, kao i mi Hrvati.“ LJUBOMIR ANTIĆ, „Hrvatska federalistička seljačka stranka“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, god. XV. (1982.) br. 1., str. 195.

2 Ministri unutarnjih poslova u Kraljevstvu/Kraljevini SHS bili su: Marko Trifković (NRS), 1. – 20. prosinca 1918.; Svetozar Pribičević (DS), 20. prosinca 1918. – 19. veljače 1920.; Marko Trifković (NRS), 19. veljače – 16. svibnja 1920.; Ljuba Davidović (DS), 16. svibnja 1920. – 1. siječnja 1921.; Milorad Drašković (DS), 1. siječnja 1921. – 21. srpnja 1921. (ubijen u atentatu); Svetozar Pribičević (DS), 21. srpnja 1921. – 24. prosinca 1921.; Vojislav Marinković (DS), 24. prosinca 1921. – 24. lipnja 1922.; Milorad Vujičić (NRS), 17. prosinca 1922. – 27. ožujka 1924.; Milan Srškić (NRS), 27. ožujka 1924. – 28. srpnja 1924.; Nastas Petrović (NRS), 28. srpnja 1924. – 6. studenog 1924.; Boža Maksimović (NRS), 6. studenog 1924. – 17. travnja 1927.; Velja Vukićević (NRS), 17. travnja 1927. – 13. siječnja 1928.; Čeda Radović (?), 13. siječnja 1928. – 23. veljače 1928.; Anton Korošec (SLS), 28. veljače 1928. – 7. siječnja 1929.

Srpska se hegemonija nije zaustavljala na oblasnome stupnju uprave, već se nastojala realizirati do samoga „kapilarnog“ sustava vlasti, općinskih (i gradskih) samouprava, kako bi upravljala njihovim lokalnim prihodima, a na čelo njihovih institucija postavljala svoje pouzdanike. To je bio osmišljen način da se državom u potpunosti može upravljati iz Beograda, čime bi se centralizacija vlasti zaokružila. Praksa uvođenja centralizacije, međutim, nailazila je na otpor, ne samo jer su se građani protivili, već i zbog samih demokratskih načela koja su građanima omogućavala da biraju koga žele na vlasti. Demokratski sustav i pravna država pokazali su se kao velika prepreka u političkome pokoravanju onih općina i gradova u kojima nije bilo dovoljno Srba, a koji su zbog svoje blizine i važnosti Beogradu već odavno bili ucrtani u neku od vizija „velike Srbije“.³ Radikali su, stoga, od samoga nastanka Kraljevstva/Kraljevine SHS, pribjegavali i paralegalnim i nelegalnim radnjama kako bi zauzeli vlast ondje gdje ju nisu mogli osvojiti regularnim, demokratskim putem. Jedan od takvih paralegalnih poteza bila je institucija komesarijata, tj. postavljanja vladina povjerenika na čelo grada ili općine u nedostatku legitimno izabrane vlasti ili u interregnumu. Povjerenik ili komesar imao je vrlo ograničene ovlasti upravljanja općinom, a njegova je dužnost bila da u roku od tri mjeseca od postavljanja na dužnost raspíše izbore za općinsku (gradsku) vlast, i to je bilo u potpunosti legalno. Radikali (no i demokrati) su se, međutim, služili neuređenim sustavom zakona, ali i podrškom svojih ministara kada je nezakonito moralo biti proglašeno zakonitim, kako bi komesarijat umjesto privremene postao trajna institucija. Tako su unutar zakonskih okvira postavljali svoju vlast preko institucije komesara.

Dugotrajni ili produženi komesarijat funkcionirao je u gradu Osijeku od 1926. do 1928. godine. Uspostavljanje ovoga komesarijata, njegovo održavanje i njegov završetak zorno prikazuje izigravanje zakona i zlouporabu ovlasti središnje državne vlasti radi nametanja podobne

3 Kartografski prikazi „velike Srbije“ u odnosu na hrvatski teritorij detaljnije su prikazani u: ZDRAVKO DIZDAR, „Virovitica u planovima velikosrpske politike tijekom 19. i 20. stoljeća: od ideje do pokušaja provedbe“, *Scrinia slavonsica*, Slavonski Brod, god. I. (2007.) br. 7., str. 263. – 327.

političke opcije na čelo grada – radikalske opcije. Djelovanjem i postupcima radikalskoga komesara otkriva se i povezanost državnih, oblasnih i lokalnih političara u neopravdanome i netransparentnome upravljanju gradskim novcem, na štetu osječkih poreznih obveznika. Politika iskorištavanja, koju je Beograd namijenio gradu Osijeku, uvelike se provodila u djelo za vrijeme komesarijata.

1. Uvođenje komesarijata

Listopad 1926. godine bio je osobito važan za sve građane grada Osijeka, ali i za gradsku političku pozornicu. U gradu su se odvijali završni radovi oko elektrifikacije grada i puštanja električne centrale u pogon te se s nestrpljenjem očekivalo da grad „zablješti poput metropole“ pod električnom uličnom rasvjetom te da njime projuri električni tramvaj. Osječki su federalisti, koji su imali većinu u gradskoj vlasti, napornim i dugotrajnim pregovorima uspjeli realizirati ovaj projekt. Na sjednici skupštine gradskoga zastupstva 1. listopada osječki je (federalistički) gradonačelnik Hengl najavio puštanje elektrane u pogon za 14 dana.⁴ Završetak svih radova bio je predviđen za listopad odnosno studeni 1926. godine, neposredno prije isteka mandata zastupstva i početka predizborne kampanje za gradske izbore. Oni su se očekivali prije isteka 1926. godine.⁵ Elektrifikacija i električni tramvaj silno su povećali popularnost federalista jer su upravo oni, uz istaknutu ulogu načelnika Hengla, izborili i realizirali ovaj projekt. Za sve poteškoće, „klipove pod noge“ koje im je dobacivala radikalska vlada u provedbi projekta, osječki su građani dobro znali iz novina, iz osječkoga dnevnika *Hrvatski list*, koji je bio

4 Državni arhiv u Osijeku (dalje: DAOS), Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj. 1077/ 1926., Zapisnik o skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 1. listopada 1926. Povoljne vijesti bile su i to da je unaprijed za priključenje na električnu mrežu bilo prijavljeno 6.000 električnih ispusta, a da se računa da će ih do kraja godine biti do 10.000, što je moglo značiti da će se električna centrala isplatiti za dvije do tri godine.

5 Osječko gradsko zastupstvo je od početka 1925. godine pa sve do raspuštanja djelovalo u krnjem sastavu. U njemu je sjedilo 16 federalista, 1 bivši zajedničar (pa neopredijeljen), 3 pučkaša, 1 samostalni demokrat, 10 radikala, 3 cionista i 1 socijalist. Radićevci i nezavisni radnici bili su izbačeni iz zastupstva nakon primjene Obznane na HRSS, početkom 1925. godine, te nisu bili vraćeni ni nakon uspostave radićevsko-radikalske vlade.

daleko najčitaniji dnevni list u gradu. Građani su, također, dobro znali da su radikali od početka bili protiv elektrifikacije i električnoga tramvaja. Tako su, prije samih gradskih izbora 1926., osječki federalisti bili na vrhuncu moći, a u tome slučaju bi svečano puštanje u pogon električne rasvjete i električnoga tramvaja išlo u prilog njihovoj predizbornoj kampanji, kojoj se nitko ne bi mogao suprotstaviti. Osječke radikale je, naprotiv, očekivala izborna propast.

Poraz radikala u Osijeku morao je biti, prema mišljenju vlade, pod svaku cijenu spriječen. I osječki birači i osječki političari znali su, još od uspostavljanja Kraljevine SHS, da radikali pretendiraju na gradonačelničko mjesto u Osijeku, i da od toga ne namjeravaju odustati, neovisno o tome što je njihova izborna baza bila tek oko 10%.⁶ Mada radikali nisu uspijevali osvojiti ni relativnu većinu glasova, nastojali su ostvariti dovoljno velik udio u zastupstvu, koji bi im omogućio da po potrebi ruše kvorum te tako drže kontrolu nad osječkom gradskom vlašću. Pred izbore 1926. godine i ta im je mogućnost izmicala. Tada se pokrenuo mehanizam koji je pokazao svu manjkavost demokracije u Kraljevini SHS: 22. listopada 1926. godine osječko je gradsko poglavarstvo od ministra unutarnjih poslova primilo brzojav da Vlada raspušta osječko Gradsko zastupstvo, i to bez ikakva objašnjenja. Zastupstvo je zakonski smjelo biti raspušteno samo ako se radilo o važnome razlogu, a obveza ministra unutarnjih poslova bila je da navede razlog zašto ga je raspustio, no on to nije učinio. Na čelo je osječke gradske uprave umjesto raspuštenoga zastupstva postavio svoga povjerenika ili komesara Stanka Strupija, inspektora Ministarstva unutarnjih poslova.⁷ Osječane je ovaj potez vlade uistinu iznenadio. Komesarijat je bio privremena institucija, čija je zadaća prvenstveno raspisati nove gradske izbore, a do tada voditi samo neodgodive gradske poslove. Osječkoj je gradskoj vlasti ionako istjecao

6 „Radikali su zaslijepljeni nekom srpskom ratnom pobjedom i svagdje bi htjeli da budu prvi.“ „Izborna borba“, *Slobodni reporter*, Osijek, br. 6. (85.), 22. XII. 1922., str. 4.

7 Usp. „Cijelo gradsko zastupstvo osječko – raspušteno“, *Hrvatski list*, Osijek, br. 256. (1957.), 22. X. 1926., str. 1. Stanko Strupi, r. 1875. u Varaždinu, bio je sin poznatoga liječnika Viktora pl. Strupija i Emme pl. Nemčić-Gostovinske, nećakinje poznatoga ilirca Antuna Nemčića. Obnašao je visoku dužnost državnoga savjetnika te kasnije inspektora u Ministarstvu unutarnjih poslova u Beogradu, kamo se i vratio nakon komesarijata u Osijeku.

mandat te bi se u roku tri mjeseca održali novi izbori i redovnim putem. Osječanima se, međutim, spremao najgori mogući scenarij – trajni komesarijat, komesarijat koji će potrajati toliko dugo dok osječki radikali opet ne ojačaju svoju poziciju.

2. Održavanje trajnoga komesarijata

Rok od tri mjeseca, koji je osječki komesar Strupi dobio da raspiše nove gradske izbore, istekao je 22. siječnja 1927. godine. To je bilo upravo na dan uoči oblasnih izbora, koji su u gradu Osijeku trebali biti indikatorom političkoga raspoloženja, odnosno pokazati kakvu bi podršku radikali mogli dobiti na gradskim izborima, no situacija je za radikale bila i dalje nepovoljna.⁸ Osječkim je federalistima bilo potpuno jasno da će se za vraćanje legitimne gradske vlasti morati izboriti. Dana 22. siječnja 1927. godine uputili su ministru unutarnjih poslova pisani prosvjed zbog produženoga komesarijata, a priredili su i interpelaciju za zasjedanje Narodne skupštine o tome pitanju.⁹ Komesar Strupi je, sukladno tome, 28. siječnja 1927. godine primio nalog od ministra unutarnjih poslova da se u roku od 40 dana u Osijeku moraju provesti izbori za gradsko zastupstvo. Strupi, kojemu su osječki radikali savjetovali da pričeka s raspisivanjem gradskih izbora zbog situacije u vladi (jer istoga je dana pala radikalno-radićevska vlada)¹⁰, na svoju je ruku odgodio izbore do daljnjega te tako doveo grad u izvanredno stanje.¹¹ Zbog prosvjeda građana izbori su na kraju ipak raspisani za 13. ožujka, kako je prvotno bilo planirano.¹²

8 Grad Osijek je birao tri predstavnika za oblasnu samoupravu i sva tri mjesta bila su 23. siječnja 1927., na prvim i jedinim oblasnim izborima, popunjena federalistima.

9 HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 20., „Hengl i Papratović gospodinu Boži Ž Maksimoviću ministru unutrašnjih dela“; „Hengl i Papratović gospodinu Nikoli Uzunoviću predsjedniku ministarskog Saveta Beograd“; „Gosp. Dru L. Poliću, Narodna skupština, Beograd, 20. siječnja 1927.“ U obraćanju dr. Poliću osječki su federalisti napisali kako predviđaju trajni komesarijat jer je to jedini način da radikali u Osijeku budu na vlasti.

10 Premijer Uzunović je, međutim, dobio novi mandat za sastav vlade šire koalicije.

11 Usp. „Raspis osječkih gradskih izbora određen i – obustavljen!“, *Hrvatski list*, Osijek, br. 30. (2056.), 30. I. 1927., str. 5.

12 HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 20., Oglas kandidatskih lista za izbor gradskoga zastupstva u Osijeku za 13. ožujka 1927.; Odluka o izboru gradskog zastupstva, broj 8743-1927, gradsko poglavarstvo, 28. veljače 1927.

Budući da je postalo izvjesno da će se izbori održati, osječki su radikali počeli tražiti načine kako sabotirati uspostavu legitimne gradske vlasti nakon izbora te produžiti komesarijat. Zbog toga su počeli tražiti podršku nezavisnih radnika s kojima su na oblasnim izborima bili podjednaki po broju dobivenih glasova.¹³ Cilj osječkih radikala nije bio doista surađivati s nezavisnim radnicima, već postići da Beograd ponovo raspusti zastupstvo radi „komunističke opasnosti“. Komunistička je stranka, naime, bila pod Obznanom te je djelovala u tajnosti, a na izborima se pojavljivala pod imenom „Nezavisna radnička lista“, skraćeno nazvana „nezavisni radnici“.

Prema svome predizbornom običaju, radikali su nastojali biračke popise što više prilagoditi svojim potrebama. Zato je komesar Strupi u Reklamacijski odbor, osim sebe kao predsjednika, imenovao još jednoga radikala te jednoga nikićevca. Od svih njihovih zamjenika samo je jedan, i to onaj zadnji na popisu, bio federalist. Prijava boravka više se nije uzimala kao dokaz da netko živi u gradu najmanje šest mjeseci, koliko je bilo potrebno za upis na birački popis. Tako je „prvi dan odbijeno preko 40 molbi za upis sve samih Ivana, Stjepana, Dragutina i sličnih“¹⁴, kao i svih pripadnika franjevačkoga reda u Osijeku. Kad su se, međutim, na reklamacijskome popisu počela pojavljivati imena osječkih Srba, komesar je donio odredbu da će potvrde o boravku u gradu izdavati redarstvo u kojem su bili zaposleni uglavnom radikali i njihovi pobornici. Broj Srba u Osijeku bio je procijenjen na četiri tisuće, a broj Srba s biračkim pravom na oko tisuću. Njihov je broj porastao namještanjem po svim javnim službama,¹⁵ no uzevši i to u obzir bio je prevelik u odnosu na stvarno stanje. Njihov broj su uvećavali državni namještenici na željeznici iz okolnih srpskih sela jer nisu morali dokazivati da borave u Osijeku šest mjeseci, već samo prijaviti da su namješteni na osječkom željezničkom kolodvoru.¹⁶ Na deset osječkih birališta u njihovim su izbornim povjerenstvima brojno dominirali pripadnici radikalne stranke (polovica svih članova su bili radikali). Radikali su svoju izbornu listu

13 Nezavisni radnici dobili su 1034 glasa, radikali 1088 glasova, a federalisti 2027 glasova. „Živio federalistički Osijek!“, *Hrvatski list*, Osijek, br. 24. (2050.), 24. I. 1927., str. 1.

14 „Uoči gradskih izbora“, *Hrvatski list*, Osijek, br. 43. (2069.), 12. II. 1927., str. 3.

15 Usp. „Osječkim Srbima na razmišljanje“, *Hrvatski list*, Osijek, br. 37. (2063.), 6. II. 1927., str. 2.

16 Usp. „Radikali reklamiraju!“, *Hrvatski list*, Osijek, br. 52. (2078.), 21. II. 1927., str. 2.

predali prvi, prije nego što je itko drugi doznao da su raspisani izbori kako bi dobili kutiju pod rednim brojem 1. Zatim su tražili od svojih birača da, mada je to bilo protuzakonito, odmah nakon što stave šaku s izbornom kuglicom u njihovu kutiju, pokažu otvoreni dlan čuvaru kutije, kao znak da su ubacili kuglicu u radikalnu kutiju.¹⁷

Državne i gradske službenike i namještenike, kojima je bilo sugerirano da glasuju za radikale, radikalni su agitatori na dan izbora pratili na birališta kako bi im dali do znanja da ih kontroliraju. Izborne iskaznice dostavljale su se biračima iz gradskoga poglavarstva, a radikali su se nastojali dokopati tuđih iskaznica te ih podijeliti svojim pouzdanicima iz okolice Osijeka kako bi pod tuđim imenom glasovali za radikale.¹⁸ Radikali su uspjeli ishoditi i biračko pravo za osječke Ruse wrangelovce, koji su na biralištima trebali radikalima vratiti uslugu jer su se preko komesara Strupija zapošljavali u gradskim poduzećima.¹⁹ Radikali su kroz komesarijat dobili vremena za još jednu predizbornu podvalu: kako bi razbili biračko tijelo federalista, koje su činili Hrvati i Nijemci, radikali su smišljenom prijevarom, u kojoj je sudjelovalo i Ministarstvo graditeljstva, pokušali okrenuti dio osječkih Nijemaca protiv federalista.²⁰

17 Birači su glasovali tako da su u šaku uzimali gumenu kuglicu (koja se ne vidi kad se šaka zatvori) te zatvorenu šaku stavljali redom u svaku kutiju na biralištu, a kad bi obišli sve kutije, bili su dužni pokazati otvoreni dlan, što je značilo da su svoju kuglicu ostavili u nečijoj kutiji. Unutar svake izborne kutije postojala je jutena vrećica s otvorom koja je prihvaćala ubačenu kuglicu prije nego što je ispusti na dno kutije, kako bi amortizirala zvuk i vibracije i učinila glasovanje uistinu tajnim. Radikali su, međutim, svoje birače, poglavito one prisilne (koji su radili u državnim ili gradskim službama), zastrašivali pričama da čuvar kutije ipak čuje kad kuglica padne na dno te da će radikalni čuvari kutija na svojim kutijama držati ruku (što je bilo zabranjeno), kako bi osjetili je li kuglica ubačena ili nije.

18 Jednu takvu podvalu je prijavio Dragutin Zimmer (radićevac), no policija nije reagirala, štoviše, štitila je lažne birače. „Radikalno pašovanje u Osijeku“, *Hrvatski list*, Osijek, br. 71. (2097.), 12. III. 1927., str. 2.

19 HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 20, Rusi izb. listine; Gradski izbori 13. III 1927. (tablica u kojoj je izražen broj birača na biralištima s izdvojenim Srbima, Rusima i Židovima koji su upisani, koji su glasovali i koji su apstinirali; u njoj je navedeno ukupno 196 Rusa od kojih je glasovalo 104) usp. „Rusi kao birači u Osijeku“, *Hrvatski list* (Osijek), br. 71 (2097), 12. III. 1927., str. 3. Rusi wrangelovci ni po zavičajnosti, ni po državljanstvu, ni po tome što su bili aktivne vojne osobe, nisu mogli biti birači.

20 Radilo se o Nijemcima iz osječke četvrti Novi grad (dio grada naseljen isključivo Nijemcima). Ministarstvo graditeljstva nije htjelo izdati građevinsku dozvolu za izgradnju tramvajske pruge kroz njihov dio grada. Međutim, nakon što je izgradnja pruge bila dovršena,

Kako ih nisu uspjeli pridobiti za svoju stranku, brzo su organizirali osnivanje mjesne Njemačke stranke u Osijeku, no u potpunosti su je držali pod svojom kontrolom.

Izbori za gradsku vlast 13. ožujka 1927. godine ni jednoj od stranaka nisu donijeli natpolovičnu većinu,²¹ ali je udio koji su dobili radikali bio iznimno velik – četvrtina zastupničkih mjesta bila je njihova (deset zastupnika). Tome treba pribrojiti nikićevce i Nijemce, koji su dobili po jedno zastupničko mjesto, jer su to bile skupine koje su se priklonile radikalima. Federalisti su dobili 15 zastupnika, nezavisni radnici 7, radićevci 2, a pribićevci, davidovićevci i pučkaši po jednoga, no između njih nije bilo povezanosti iz koje bi se mogla oblikovati većina koja bi dominirala i postavila gradonačelnika. Sлагali su se, međutim, oko toga da komesarijat treba ukinuti. Prije konstitutivne sjednice gradskoga zastupstva federalisti su uspjeli postići dogovor s nezavisnim radnicima koji su pristali poduprijeti bivšega federalističkog načelnika Hengla. Osječki su radikali upravo to htjeli izbjeći. Na konstitutivnoj sjednici, održanoj 12. travnja, zlorabio se pravilo trojnoga prijedloga pri izboru gradonačelnika,²² kako bi iz prijedloga kandidata eliminirali dr. Hengla. Radikali su znali da će ovaj potez naići na negodovanje mnoštva publike u gradskoj vijećnici, pa su prije sjednice stavili u pripravnost dva odreda naoružanih policajaca, jedan iz Nutarnjega grada i pojačanje

Ministarstvo je odjednom promijenilo svoju odluku te izdalo dozvolu kako bi raspušteno gradsko zastupstvo, tj. osječke federaliste, prikazali nezainteresiranima za rješavanje prometnoga povezivanja Nijemaca Novograđana s ostatkom grada. Prekasno izdana građevinska dozvola više se nije mogla iskoristiti za izgradnju pruge i njezino je izdavanje bilo namijenjeno isključivo političkoj, predizbornoj svrsi.

21 Usp. „Poslije gradskih izbora“, *Hrvatski list*, Osijek, br. 74. (3000.), 14. III. 1927., str. 1. – 2.

22 Konstituiranje gradskoga zastupstva imalo je svoj protokol utvrđen *Zakonom od 21. lipnja 1895. ob ustroju gradskih občina u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, §50 i §51, Milan SMREKAR, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Knjiga prva, Tiskom i nakladom Ignjata Granitza, Zagreb, 1899, str. 491. Gradonačelnik se birao posredno, pomoću trojnoga prijedloga. Prvo se oblikovao kandidacijski odbor od tri zastupnika, koji je zatim donosio trojni prijedlog, tj. predložio trojicu kandidata za gradskoga načelnika odnosno podnačelnika. Trojni prijedlog tu nije bio gotov: predsjedatelj sjednice imao je pravo oblikovati svoj dio kandidacijskoga odbora, tj. druga tri zastupnika, koji bi predložili svoje kandidate za načelnika/podnačelnika. Ako se prva i druga skupina kandidacijskoga odbora ne bi uspjela dogovoriti koju će trojicu zastupnika kandidirati, pravo prevage imao je predsjedatelj skupštine.

iz Gornjega grada. Većina je zastupnika (25 od 37) na glasovnice ipak upisala ime dr. Hengla, no predsjedatelj, tajnik županata Nikola Stilnović, prekinuo je sjednicu.²³ Tako je spriječio da grad Osijek dođe do legitimno izabrane vlasti te omogućio nastavak komesarijata. U ime nezadovoljnoga dijela zastupnika ovakvim ishodom, dr. Hengl i dr. Kaiser²⁴ podnijeli su pismeni utok gradskom poglavarstvu. Trojni prijedlog, naime, nije bio u skladu s Vidovdanskim ustavom, te se više nije trebao primjenjivati, no žalili su se i na mnoštvo drugih nepravilnosti u vođenju sjednice. Na njihov utok, kako je naknadno bilo potvrđeno kod načelnika Odjeljenja za Hrvatsku i Slavoniju dr. Vladimira Havličeka, župan dr. Ljudevit Gaj (nikićevac, pa radikal) ne samo da se oglušio, nego ga je izbrisao iz evidencije, kao da ga nikad nije ni primio.²⁵

Predsjednik HFSS-a, narodni zastupnik dr. Ante Trumbić, pokušao je nakon uspostave vlade Velje Vukićevića intervenirati zbog neriješenoga pitanja gradskoga zastupstva u Osijeku, no nije od Vukićevića dobio nikakav konkretan odgovor. Osječki su radikali na to reagirali tako što su osječke federaliste i nezavisne radnike optužili za politički „pakt“.²⁶ Nakon toga je Vlada pitanje uspostavljanja osječke gradske vlasti riješila negativno.²⁷ Između ostaloga, vladin dekret o raspuštanju zastupstva pozvao se na nepostojeći „pakt“ između federalista i Nezavisnih radnika, teško optužujući federaliste da zastupaju stajališta Komunističke partije.²⁸ Stanko Strupi je ostao osječkim komesarom te su se najavljeni

23 Usp. „Osijek ima radnu većinu u gradskom zastupstvu“, *Hrvatski list*, Osijek, br. 104. (2130.), 13. IV. 1927., str. 2.; „Izbor gradskog zastupnika – khuenovština u rđavom izdanju“, *Radikal-ski glasnik*, Osijek, br. 12., 16. IV. 1927., str. 1.

24 Dr. Julijo Kaiser, ugledni osječki odvjetnik, Židov, asimilant koji je ušao na federalističku listu kako bi privukao glasove onoga dijela osječkih Židova koji se nisu poistovijetili s cionističkim pokretom.

25 HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 20, Trumbić Henglu (pismo), 22. svibnja 1927.

26 Usp. „U obranu gradske autonomije“, „Stražini radikali ne stide se ni očitih laži, ni izvraćanja istine“, *Hrvatski list*, Osijek, br. 126. (2152.), 7. V. 1927., str. 2.

27 HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 19, Ministarstvo unutrašnjih djela, H. S. br. 3537, prijepis rješenja o raspuštanju osječkoga gradskog zastupstva i vraćanju na dužnost vladinog povjerenika Stanka Strupija, 14. srpnja 1927.

28 Usp. „Raspust osječkog gradskog zastupstva“, *Hrvatski list*, Osijek, br. 198. (2224.), 20. VII. 1927., 2. U sporazumu koji su federalisti imali s Nezavisnim radnicima bilo je navedeno, suprotno vladinoj tvrdnji, da ni jedna strana ne napušta svoj politički program, ali da ne će iznositi svoja programatska stajališta u komunalnom radu. HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav,

ponovljeni izbori za gradsko zastupstvo poslije 11. rujna 1927., tj. poslije skupštinskih izbora, održali 6. studenoga. Birači su birali između osam izbornih kutija od kojih su dvije pripadale predizbornim koalicijama. Jedna je bila „Hrvatsko građanstvo i radništvo“ (tzv. „Hrvatska listina“ – HFSS, HPS, HSP), a druga „Radni blok“ (osječki davidovićevci, pribićevići i radikalski disidenti). Ostale kutije pripadale su radikalima, nikićevcima, nezavisnim radnicima, Nijemcima, cionistima i radićevcima. „Hrvatskoj listini“ potporu je dalo 2649 birača te je dobila 16 zastupnika, dok je radikale podržalo 1859 birača i donijelo im 11 mandata u zastupstvu. Nezavisni su radnici bili treći s 990 glasova i 6 mandata. Po dva mandata dobili su cionisti (275 glasova) i Radni blok (398 glasova), a ostali po jedan mandat (radićevci 194 glasa, Nijemci 122 glasa i nikićevci 77 glasova).²⁹ Ovo je bio loš izborni rezultat ne samo za federaliste, već za sve hrvatske stranke u Osijeku jer je Vukićevićeva vlada jasno stavila do znanja što će se dogoditi u slučaju dogovora oko izbora gradonačelnika s nezavisnim radnicima – zastupstvo će se opet raspustiti. Osječki su radikali zato smatrali da sa svojih 11 mandata mogu diktirati uvjete i postaviti svoga gradonačelnika jer ako ne, uvijek ostaje komesar. Većina zastupnika, međutim, nije podržavala radikalsku samovolju ni komesara, ni budućega radikalskoga gradonačelnika.

Kako bi se suprotstavili radikalima, osječki su federalisti pokrenuli osnivanje „Međustranačkog Radnog Bloka gradskih zastupnika“ u koji su ušli Hrvatsko građanstvo i radništvo, Radni blok, cionisti i radićevci. Cilj im je bio zaštita gradske autonomije i komunalnih interesa. Međustranački blok obuhvaćao je 21 zastupnika.³⁰ Federalisti su načinili i prijedlog o izmjeni §51 *Zakona od 21. lipnja 1895. o ustrojstvu gradskih općina u Hrvatskoj i Slavoniji*, koji su u Narodnu skupštinu predali narodni zastupnici dr. Trumbić i dr. Pavelić. Radilo se o paragrafu koji je određivao način provedbe izbora za gradskoga načelnika u hrvatskim

kut. 18, Sporazum gradskih zastupnika HFSS u Osijeku te klub gradskih zastupnika Općeg Radničkog bloka/ Nezavisni radnici, 18. ožujka 1927.

29 Usp. „Rezultat današnjih gradskih izbora“, *Hrvatski list*, Osijek, br. 309. (2335.), 6. XI. 1927., str. 1.

30 HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 19, Zaključak, osnivanje Međustranačkog radnog kluba (međustranačkog bloka), 9. studenog 1927.

gradovima, koji je uključivao kandidacijski odbor i trojni prijedlog, što se protivilo demokratskomu načelu odlučivanja jer je volju većine moglo podrediti manjini.³¹ Narodna skupština u Beogradu usvojila je prijedlog jednoglasno 11. studenoga 1927. (prijedlog je nazvan „Lex Trumbić“). Konstituirajuća sjednica Skupštine novoga gradskoga zastupstva bila je najavljena za 14. studenoga 1927., pa se nagađalo da radikali žele održavanje sjednice prije nego što dokinuće trojnoga prijedloga stupi na snagu. Sjednicu je, međutim, odgodio veliki župan kad su se već svi zastupnici, osim radikalskih, skupili u vijećnici s opravdanjem da se čeka da „Lex Trumbić“ bude objavljen.³² Kako se radikali nisu ni pojavili u vijećnici, svima je bio jasan pravi razlog odgode – radikali su trebali još vremena.

Radikali su, naime, vršili intenzivan pritisak na Međustranački radni blok, pokušavajući pridobiti davidovićevce. Nikako nisu htjeli da bivši federalistički načelnik, dr. Hengl, ponovno zauzme taj položaj i ponovo ih, kao sposoban pravnik i vješt diplomat, počne ograničavati u njihovoj samovolji. Međustranački radni blok, međutim, nije popuštao pred radikalima. Radikali su zato nasilno, uz pomoć novoga ministra unutarnjih poslova Čede Radovića, odgodili i sljedeći pokušaj konstitutivne sjednice.³³ Odgoda je bila objašnjena smjenom na mjestu oblasnoga župana, iako zakonskoga opravdanja za to nije bilo. Ministar unutarnjih poslova zadržao je pravo da sam odlučuje o pitanju konstituiranja osječkoga gradskoga zastupstva te javno izjavio da „ne pozna naših prečanskih propisa i zakona.“³⁴

Ministarstvo unutarnjih poslova je od ožujka 1928. prešlo u ruke dr. Antona Korošeca, vođe Slovenske ljudske stranke. On je, za razliku od

31 Usp. „Zakonski prijedlog o izmjeni §51. zakona od 21. lipnja 1895.“, *Hrvatski list*, Osijek, br. 302. (2328.), 31. X. 1927., str. 2.

32 Usp. „Odgoda konstituirajuće skupštine gradskoga zastupstva u Osijeku“, *Hrvatski list*, Osijek, br. 317. (2343.), 14. XI. 1927., str. 4.

33 Odgoda sjednice 17. siječnja 1928. je bila brzojavno upućena na županat u Osijeku oko 23 sata uvečer, 16. prosinca, a priopćena zastupnicima nakon 8 sati ujutro, 17. siječnja, ni puni sat prije početka sjednice. Čeda Radović zamijenio je Velju Vukićevića na mjestu ministra unutarnjih poslova (Vukićević je do tada bio i premijer i ministar unutarnjih poslova) od 13. siječnja do 28. veljače 1928.

34 „Dolje sa gradskim komesarijatom“, *Hrvatski list*, Osijek, br. 68. (2456.), 7. III. 1928., 2.

svojih prethodnika, izdao nalog ukidanja komesarijata i to ne samo u Osijeku, već po cijeloj Osječkoj, Zagrebačkoj i Primorsko-krajiškoj oblasti. Utvrdio je da se lokalni radikali, koji stoje iza tih komesarijata, već duže vrijeme nisu prilagodili odredbama središnje vlasti, ali im se to toleriralo. Nakon Korošćeva naloga, početkom travnja 1928. Vlada je na kraju naložila da se održi konstitutivna sjednica osječkoga gradskog zastupstva te ju je komesar Strupi sazvao za 5. travnja.³⁵ Na toj su sjednici radikali, skupa s nikićevcem i Nijemcem, pristali na federalističkoga gradonačelnika, no tražili su da se rad komesara Strupija ne revidira, na što ostali nisu pristali. Na to je predsjedatelj, izaslanik oblasnoga župana Stilinović, prekinuo sjednicu, a zatim pobjegao iz vijećnice. U vijećnici je, naime, ostao kvorum zastupnika. Dugo očekivana sjednica tako je završila za manje od pola sata, a da se opet nije konstituirala gradska vlast.³⁶ Tijekom noći, zastupnici su ipak uspjeli postići dogovor u kojem je radikalska samovolja konačno bila poražena. Konstitutivna sjednica osječkoga gradskog zastupstva održana je dan poslije, na Veliku subotu, 7. travnja 1928.³⁷ Federalist dr. Hengl ponovno je bio izabran za gradskoga načelnika s osvojena 33 glasa, a za podnačelnika radikal Jovan Vuković s 31 glasom.³⁸ Grad se Osijek tako, nakon godinu i pol, uspio riješiti komesarijata te ponovo uspostaviti gradsku samoupravu, dok je jedan od prvih zadataka nove gradske vlasti bila revizija komesarske uprave.

35 HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 15, Broj 25. – povjer. 1928. Pozivnica upućena od velikoga župana Osječke oblasti gradskim zastupnicima izabranim 6. studenog 1927. na konstitutivnu skupštinu 5. travnja 1928.

36 Usp. DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1079/ 1928., Zapisnik o konstituirajućoj skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 5. travnja 1928.; „Radikali opet izigrali izbor osječkoga gradonačelnika“, *Hrvatski list*, Osijek, br. 98. (2486.), 6. IV. 1928., str. 2. – 3.

37 HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 15, Broj 28 – 1928. Povjer. Pozivnica velikog župana Osječke oblasti za konstitutivnu skupštinu gradskog zastupstva za subotu, 7. travnja 1928. u 11 sati.

38 DAOS, Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848.-1945.), Zapisnici glavnih skupština gradskog zastupstva, HR-DAOS-0010, knj.1079/ 1928., Zapisnik o konstituirajućoj skupštini gradskog zastupstva u Osijeku održavanoj 7. travnja 1928.

Umjesto zaključka: smisao radikalskoga upravljanja

„Rad za vrijeme komesarijata je rad radikala“,³⁹ tvrdio je dr. Vjekoslav Hengl u predizbornoj kampanji za gradsko zastupstvo 1927. Njegov je prethodni mandat (1920. – 1926.) bio obilježen izuzetnim komunalnim napretkom grada koji se, međutim, realizirao u doba nepovoljnih kretanja na financijskome tržištu. To je u praksi značilo da je za projekt elektrifikacije i električnoga tramvaja bio sklopljen kratkoročni kredit (osam godina) koji je Osječane pritiskao gradskim nametom od 160% i u kojem nije bilo prostora za ostale važne investicije, poput izgradnje vodovoda. Gradska je vlast, međutim, i dalje pokušavala dobiti povoljan dugoročni kredit kojim bi vratila ovaj postojeći, izgradila vodovod i prepolovila gradske namete.

Radikali, kao oporba u gradskoj vlasti, tijekom cijeloga su Henglova mandata nastojali sabotirati projekte izgradnje komunalne infrastrukture. Između ostaloga, za projekt elektrifikacije nastojali su, uz pomoć Beograda, angažirati osječku „Plinaru“, kojoj je istjecala koncesija na osvjetljenje grada, mada je bilo objelodanjeno da „Plinara“ ne može izvesti taj projekt. Gradska je vlast, zajedno s građanima Osijeka, bila zadovoljna što će se riješiti ovoga poduzeća koje je, zbog nepridržavanja svojih koncesijskih obveza, samo parazitiralo na gradskoj blagajni.

Komesar Strupi je, međutim, vratio „Plinaru“ na platni popis gradske općine. U ime gradske općine obustavio je sudski spor koji je grad imao s „Plinarom“, oprostio joj dug prema gradu te obvezao gradsku općinu, kroz produženje koncesije na još 18 godina s izmijenjenim uvjetima, da mora koristiti plinsku rasvjetu, odnosno da joj mora plaćati rasvjetu i ako je ne koristi i to po pedeset puta višoj cijeni.⁴⁰ Tako je komesar, uz

39 HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 14, Bilješke za govor u predizbornoj kampanji za izbor gradskog zastupstva 1927. (Pozdrav – Zahvala na odzivu – strpljivosti i ustrajnosti), nije datirano.

40 Cijena kubnoga metra plina za privatne osobe bila je u Osijeku 4 dinara, dok je u drugim gradovima iznosila 2,80 - 3 dinara. To joj je pravo priznao komesar Strupi. Usp. „Komesarski atentat na interese grada Osijeka“, *Hrvatski list*, Osijek, br. 289. (2315.), 18. X. 1927., str. 6.; „Dva udarca gradu Osijeku – jedan za drugim“, *Hrvatski list*, Osijek, br. 287. (231.), 16. X. 1927., str. 6.; „Profitabilan posao od 1974. do danas“, *Vjesnik HEP*, Zagreb, br. 119., 2000., str. 18.

podršku radikala, osigurao dugoročno izvlačenje novca iz osječke gradske blagajne.

Komesar je Strupi nastojao i na drugi način preusmjeriti tijekom gradskog novca, od razvoja gradske infrastrukture prema džepovima radikalnih moćnika. U strogoj tajnosti pokušavao je sklopiti i veliki investicijski kredit u ime gradske općine, ali pod izrazito nepovoljnim uvjetima i zapravo nedovoljan za bilo kakvu veću investiciju.⁴¹ Jedina svrha komesarova kredita bila je isplata ogromnih provizija za one koji ga sklope, a grad bi financijski bio blokiran do 1952. Kredit je bio toliko sporan da ga ni sama Vlada nije htjela odobriti, no radikali su izvršili pritisak na ministra financija Bogdana Markovića, koji je na kraju ipak izdao odobrenje.⁴² Od ove moguće financijske katastrofe osječku su gradsku općinu uspjeli obraniti federalisti, na čelu s dr. Henglom. Kako se curenje informacija iz komesarijata nije moglo spriječiti, Hengl je kroz federalistički *Hrvatski list* podigao tiskovnu kampanju protiv kredita, što je natjeralo kreditora da se povuče. Tako su Osječani bili spašeni i od gradskog nameta od 270%, koji im je u proračunu za 1928. godinu predvidio komesar Strupi.

Uvođenje komesarijata u grad Osijek, ili predavanje vlasti nad gradom u ruke radikala, pokazao je Osječanima da centralizacija vlasti

41 Početkom listopada 1927. godine dr. Hengla je netko iz gradskoga poglavarstva obavijestio da je 30. rujna 1927. „g. komesar potpisao zadužnicu, kojom zadužuje za dva milijuna dolara gradsku općinu kod neke bankarske radnje. Zadužnicu je istoga dana odnio oko 11 sati oblasi, gdje ju je u odsutnosti g. oblasnog župana odobrio za stranu nadležne vlasti g. podžupan Deanović. Istoga dana po podne otputovao je g. komisar sa zadužnicom i spisima u Beograd, da nadležna ministarstva – svakako Ministarstvo financija, a valjda i Unutrašnjih djela – posao odobre.“ HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 14, (pismo) Hengl dr. Ivanu Ribaru, Osijek, 3. listopada 1927.

42 Ministarstvo financija odobrava podizanje kredita u ime osječke gradske općine u visini od 1.650.000 do 2.000.000 američkih dolara po kamati od 7,5 % te dobrojnom tečaju od 85 % (što je značilo da se iz kredita korisniku isplaćuje samo 85 % dogovorenoga iznosa, u ovome slučaju 1.402.500 do 1.700.000 dolara, a kreditoru se vraća cijeli dogovoreni iznos). HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav, kut. 32, Ministarstvo finansija, 15. listopada (1927.), „Odobrenje da se grad Osijek može zadužiti i inostranstvu sa sumom do 2.000.000 dolara.“; Naknadno se saznalo da je druga skupina osječkih radikala potražila pomoć od sina premijera Vukićevića te da je on preko ministra pravosuđa utjecao na ministra Markovića, izjavivši da je komesar legitimno tijelo za zaključivanje takva kredita. „Komesarski zajam pred skupštinom“, *Hrvatski list*, Osijek, br. 308. (2334.), 6. XI. 1927., str. 2.

znači centralizaciju cjelokupnoga novca poreznih obveznika u Beograd, s namjerom da tamo i ostane. Osječka je gradska blagajna bila izuzeta iz ruku osječke samouprave te je bila prepuštena upitnim odlukama koje su dolazile izravno od pojedinih ministara, a koordinirale se preko radikalskoga komesara. To potvrđuje i činjenica da je iz cijeloga tog pothvata glavni izvršitelj, komesar Strupi, izišao bez ikakvih sankcija ili loših posljedica te se vratio na svoju prethodnu funkciju inspektora u Ministarstvu unutarnjih poslova. Njegove komesarske odluke i postupci, mada izvan upravne kompetencije, zadobile su, uz pomoć Beograda, punu pravnu valjanost.⁴³ Silna upornost radikala, kako onih iz Osijeka, tako i onih iz Beograda, da što duže održe komesarijat, upućuje na to da je Beograd osmislio politiku temeljitoga iskorištavanja osječke porezne moći te posvemašnjega zapuštanja njegova razvoja.

Izvori

- HR-DAOS-0010 Fond gradsko poglavarstvo Osijek (1848. – 1945.).
- HR-DAOS-871 Hengl Vjekoslav.
- *Hrvatski list*, Osijek, 1926., 1927., 1928.
- *Radikalski glasnik*, Osijek, 1927.
- *Slobodni reporter*, Osijek, 1922.
- *Vjesnik HEP*, Zagreb, 2000.

43 Strupi, koji je svojoj komesarskoj, privremenoj i po zakonu vrlo ograničenoj vlasti pripisao sve kompetencije koje može imati jedino gradsko zastupstvo, a učinio je to na temelju jednoga rješenja Ministarstva unutarnjih poslova, koje je sam sebi izdao i potpisao. To je učinio za vrijeme dok je njegov prepostavljeni, načelnik odjeljenja za Hrvatsku i Slavoniju, dr. Vladimir Havliček, imao jednomjesečni dopust jer ga je na dužnosti mijenjao upravo Stan-ko Strupi (dok je Strupija na čelu gradske općine mijenjao dr. Hrabal, ravnatelj osječkoga gradskog poglavarstva). „Kako je bivši komesar arogirao sebi svu vlast gradskog zastupstva“, *Hrvatski list*, Osijek, br. 113. (2501.), 22. IV. 1928., str. 5.

Literatura

- ANTIĆ, LJUBOMIR, „Hrvatska federalistička seljačka stranka“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, god. XV. (1982.) br. 1., str. 136. – 222.
- BEUC, IVAN, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527. – 1945.)*, Arhiv Hrvatske, Zagreb, 1969.
- BIĆANIĆ, RUDOLF, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Dom i svijet – Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2004.
- BOAROV, DIMITRIJE, *Apostoli srpskih financija*, Stubovi kulture – Piramida, Beograd – Zemun, 1997.
- BRUNČIĆ, DAVOR, „Slobodni i kraljevski grad Osijek u svjetlu suvremenih europskih standarada lokalne samouprave“, *Anali zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, sv. 26. (2010.) str. 37. – 56.
- CIPEK, TIHOMIR, „Imperijalni imaginarij 1918.-2008. Velikosrpsvo radikalne stranke“, *Godina 1918. Prethodnice, zbivanja, posljedice. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa održanog u Zagrebu 4. i 5. prosinca 2008.*, MATIJEVIĆ, ZLATKO (ur.), Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2010., str. 319. – 326.
- DIZDAR, ZDRAVKO, „Virovitica u planovima velikosrpske politike tijekom 19. i 20. stoljeća: od ideje do pokušaja provedbe“, *Scrinia slavonica*, Slavonski Brod, god. I. (2007.) br. 7., str. 263. – 327.
- JANJATOVIĆ, BOSILJKA, „Karadorđevićevska centralizacija i položaj Hrvatske u Kraljevstvu (Kraljevini) SHS“, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, god. XXVII. (1995.) br. 1., str. 55. – 76.
- JANJATOVIĆ, BOSILJKA, *Politički teror u Hrvatskoj 1918. – 1935.*, Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, Zagreb, 2002.
- SMREKAR, MILAN, *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Knjiga prva, Tiskom i nakladom Ignjata Granitza, Zagreb, 1899.

- VINAJ, MARINA, *Povijest osječkih novina 1848. – 1945.*, Muzej Slavonije, Osijek, 1998.
- ZVONAR, IVICA, „Dokument 'Temelji jugoslavenske države'”, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, god. XLII. (2010.) br. 3., str. 749. – 777.
- ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, ZLATA, *Voda i grad. Povijest vodoopskrbe grada Osijeka*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje – Vodovod, Slavonski Brod – Osijek, 2007.